

ЭТНИК ИДЕНТИВЛИК ЖАРАЁНИНИНГ БОЛАЛАР ВА ЎСМИРЛАРДА ЭТНОПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАР ШАКЛЛАНИШИГА ТАЪСИРИ

*Б.Норбекова – ЎЗМУ Жиззах филиали Ёшлар психологияси
кафедраси катта ўқитувчиси*

Annotatsiya: Maqolada etnik identiklik, uning ёндашувлари, ҳар бир шахсда ўз миллатига мансубликни англаш, etnik identiklik типларининг шаклланиши ва ўсмирларда аффектив компонентининг когнитив компонентидан устунлик қилиши, этнопсихологик хусусиятлар шаклланишининг психологик омиллари хусусида мулоҳазалар юритилади.

Аннотация: В статье рассматриваются этническая идентичность, подходы к ней, чувство принадлежности каждого человека к собственной национальности, формирование типов этнической идентичности у подростков, превосходство аффективного компонента над когнитивным, психологические факторы формирования этнопсихологических характеристик.

Annotation: The article discusses ethnic identity, approaches to it, the sense of belonging of each person to their own nationality, the formation of types of ethnic identity in adolescents, the superiority of the affective component over the cognitive, psychological factors in the formation of ethnopyschological characteristics.

Этник идентиклик – ижтимоий ва миллий ўзига хосликнинг элементларидан бири бўлиб, кўпгаб этник гуруҳларга нисбатан ижтимоий маконда шахснинг ўз-ўзини англашининг когнитив-эмоционал жараёнининг натижасидир. Бу нафақат хабардорлик, балки ўзининг этник жамоага мансублигини идрок этиш, тушуниш, баҳолаш ҳамдир[1]. Аммо, этник идентикликни шахс ўзининг маълум бир этник гуруҳга мансублигини англаши сифатида эмас, балки «мен» ва этник муҳит билан муносабатлар тажрибаси - унинг бир этник жамоа билан ўзига хослиги ва бошқалардан ажралиб туриши сифатида ифодаланадиган жараёндир.

Шунингдек, этник идентиклик - миллатни англашнинг ҳиссий-когнитив жараёни натижаси ҳам бўлиб, у шахснинг ўзини ўз этник гуруҳи вакиллари билан идентификациялаши ва бошқа этник гуруҳлардан ажралиб туриши, ҳамда ўз миллийлигининг намоён бўлишини ифодалайдиган муҳим аҳамиятга эга бўлган шахснинг ҳаётий тажрибасидир.

Тадқиқотларда этник идентикликнинг психологик, ижтимоий-психологик ва социологик ёндашувлар ажратилади[2]. Психологик ёндашувнинг диққат марказида шахс этник-маданий хусусиятлар ва фазилатларнинг ташувчиси ҳисобланади. Бунда этник идентиклик шахс ва унинг ўзини ўзи англаши тузилишининг таркибий қисмларидан бири сифатида ифодаланди. Шунинг учун ҳам ижтимоий-психологик ёндашув доирасида шахс этник гуруҳ вакили сифатида қаралади ва этник идентиклик - ижтимоий ўзига хосликнинг таркибий қисми сифатида ифодаланади.

Этник ўзини ўзи англашда яхлит ўзига хосликнинг таркибий қисмлари тизимидаги кирадиган ўзини ўзи англашларнинг синтезида ётади (Ериксон Е. - Ериксон). Этник идентификациянинг асосий мезонлари сифатида - она тили, умумий келиб чиқиши, маданияти, анъаналари, дини, тарихий ўтмиши, ўз она ватанига, умумий яшаш жойига боғлиқлик ҳисси ва бошқалар ифодаланди.

Шунингдек, этник идентиклик – ҳар бир шахсда ўз миллатига мансубликни англаш яъни, ўз қадриятларини, урф-одат, анъаналарини ва умуман миллий ўзлигини англаш жарёни сифатида тушунилади. Шундай экан, оилаларда вояга етётган ёш авлод вакилларида этник идентиклик жараёни уларда этнопсихологик ҳислат ва хусусиятлар шаклланишига бевосита таъсир ўтказиши мумкин. Қолаверса, этник идентиклик

инсоннинг бутун ҳаёти мобайнида шаклланади ва узлуксиз давом этади. Этник идентиклик жараёни ўз ичига маълум компонентларни олади. Г.У.Солдатова этник идентиклик жараёнининг анланган ва анланмаган даражаларини алоҳида-алоҳида тарзда кўрсатиб ўтади. М.Баррет, Т.Г.Стефаненколар эса, унинг когнитив ва аффектив компонентларини ажратиб кўрсатадилар. Л.М.Дробижева эса этник идентикликнинг кўйидаги компонентларини келтириб ўтади:

- ўз халқига мансублигини англаш;
- ўз этноси манфаатларининг нуфузи;
- ўз маданияти;
- тили ва ҳудуди ҳақидаги билимлар [3].

Этник идентикликнинг шахсда этнопсихологик хусусиятларнинг шаклланишида муҳим омиллардан бири эканлигини М. Кун, Т. Макпаршенд, А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева каби бир қатор тадқиқотчилар ҳам қайд этиб ўтишган.

Бир қатор муаллифлар фикрига кўра, этник идентиклик типларининг шаклланиши ташқи муҳит таъсиридан ташқари юз бермайди. Этник турли-туман ижтимоий муҳит шахсда ижобий этник идентикликнинг шаклланишига яхши таъсир кўрсатади.

Маълумки этник айнанлик - ўзининг этник гуруҳга мансублигини англаш, қабул қилиш, эмоционал баҳолаш ва кечинишдир. Мазкур тушунча маъноси “мен” ва этник муҳит ўртасидаги муносабатларнинг индивид томонидан кечинилишини билдиради. Этник айнанлик тузилмасида одатда иккита компонент - когнитив ва аффектив компонентлар ажратилади. Когнитив компонент ўзининг ва бошқа этник гуруҳлар ҳақидаги объектив билимлар ҳамда субъектив тасаввурларни ўз ичига олса, аффектив компонент ёки эмоционал- баҳолаш компоненти ўз гуруҳи сифатларини, унга аъзолигини баҳолаш, мазкур инсон учун ўз гуруҳи аҳамияти ҳақида маълумот беради.

Этник идентиклик инсоннинг бутун ҳаёти мобайнида шаклланади ва узлуксиз давом этади. Этник идентиклик тузилмаси ўз ичига маълум компонентларни олади. Г.У.Солдатова ўрганилаётган феномен тузилмасида анланган ва анланмаган даражаларни тафовутлайди. М.Баррет, Т.Г.Стефаненко унинг когнитив ва аффектив компонентларини ажратадилар. Л.М.Дробижева этник идентикликнинг кўйидаги компонентларини киёслайди. Ўз халқига мансублигини англаш, ўз этноси манфаатларининг нуфузи, ўз маданияти, тили ва ҳудуди ҳақидаги билимлар.

Биз тадқиқотимизда Дж.Финни методикасини қўллашда Т.Г.Стефаненконинг этник идентикликнинг когнитив ва аффектив компонентлари ҳақидаги ғояларига таяндик.

Юқоридегилардан келиб чиқиб, болалар ва ўсмирларнинг ёш даври хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тажриба-синов ишларини ўсмирлик ёши давридаги респондентларда Дж.Финнининг “Этник эдентикликнинг экспрессивлигини ўлчаш” методикасидан фойдаланишни мақсадга мувофиқ деб топдик. Методикадан олинган натижалар таҳлилни кўйидаги жадвалда акс эттирилган (1-жадвал).

1-жадвал

Дж.Финни методикаси бўйича ўсмирларда этник идентикликнинг фойдаланиши кўрсаткичлари (N=240)

<i>Шкаллалар</i>	<i>min</i>	<i>max</i>	<i>Стандарт оғиши</i>	<i>Ўртача қиймат</i>
<i>Умумий шкала</i>	35	86	3,4	41,5
<i>Когнитив компонент</i>	18	37	4,2	22,3
<i>Аффектив компонент</i>	19	45	5,7	36,2

Олинган натижалардан маълум бўлишича, респондентларда этник идентикликнинг умумий индекси 41,5 индексни кўрсатди. Этник идентикликнинг когнитив компоненти ўртача қиймати эса 22,3 ни ташкил қилди. Этник идентикликнинг аффектив компоненти 36,2 ни намоён қилди. Ушбу ҳолатни психологик таҳлил қилиб кўрадиган бўлсак, респондентларда этник идентикликнинг умумий даражаси бир мунча юқори кўрсаткични кўрсатганлигини гувоҳи бўламиз. Бу назаримизда тадқиқотимизда иштирок этган ўсмирлар яшаётган оилаларда ўз миллатига хос миллий хусусиятларнинг яхшироқ йўлга қўйилганлигидан далолат берса, иккинчидан бу кўрсаткичнинг етарлича даражани ифодаламаётганлиги оилаларида этник идентикликнинг ривожлантириш бўйича етарли даржада муҳит мавжуд эмас деган хулосани ҳам келтириб чиқаради. Шундан келиб чиқиб, оилаларда болаларда ва ўсмирларда этник идентикликни ривожлантириш юзасидаги чора-тадбирларни кучайтириш зарурлигидан далолат беради.

Респондентларда аффектив компонент даражасининг анча юқори кўрсаткични намоён қилиши ҳолатини ўсмирлик ёши давридаги психо-физиологик ва ёш даври хусусиятларига боғлиқ ҳолда изоҳлаш мумкин. Хусусан, ўсмирлик ёши давридаги инқирозлар, психо-физиологик ўзгаришлар, ўз менлигини англаш, организмдаги ўсиш жараёни ўсмирнинг аффектив компоненти даражасининг ошишига таъсир қилган деган хулосани беради.

Когнитив компонент даражасининг нисбатан пастроқ кўрсаткични намоён қилиши эса, бу даврда ўзликни англаш жараёнининг илк босқичларини бошдан кечириш ҳолати, онг, дунёқараш, билиш, англаш жараёнининг эндигина шаклланаётганлиги каби ҳолатлар билан изоҳлаш мумкин. Ушбу натижаларни қўйидагича диаграмма кўринишида ифодалаш мумкин.

Юқоридаги натижалардан кўринадики, ўсмирларда этник идентикликнинг умумий даражаси бироз юқори, яъни улар ўз этник гуруҳларига мансубликларини яхши англайдилар. Этник идентикликнинг аффектив компоненти когнитив компонентидан устунлик қияпти. Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, ўзбеклар ўз миллатлари, анъаналари, урф-одатлари ва қадриятлари ҳақида яхши даражада маълумотга эгадирлар. Лекин шу билан бирга уларда ўзлари ривожланаётган этносга ижобий эмоционал баҳо берилганлиги ҳам кузатилади. Бу респондентларнинг методиканинг аффектив компоненти даражасининг юқорилигидан ҳам кўринади.

2-жадвал

Ўсмирларда этник идентикликнинг Крускал-Уоллис мезони бўйича қиёсий таҳлили (N=240)

<i>Кўрсаткичлар</i>	<i>N</i>	<i>Ўртача ранг</i>	<i>t</i>	<i>P</i>
Умумий шкала	Қизлар-46	242,34	39,635	0,000
	Йигитлар-52	216,14	41,316	0,000
<i>Когнитив компонент</i>	Қизлар-27	281,17	259,70	0,000
	Йигитлар-36	239,44	186,37	0,000
<i>Аффектив Компонент</i>	Қизлар-34	259,60	264,21	0,000
	Йигитлар-45	226,47	40,883	0,000

Жадвалдан кўриб турганимиздек, этник идентикликнинг когнитив компоненти кўрсаткичлари юқора кўрсаткични намоён қилмоқда ($p < 0,001$) (2-жадвал).

Дж.Финни методикасининг когнитив ва аффектив компонентлари ўртасидаги корреляцион алоқадорликни Пирсон мезони бўйича таҳлил қилиш натижалари этник идентикликнинг когнитив ва аффектив компонентлари ўртасида ижобий корреляцион алоқадорлик мавжудлигини кўрсатди (3-жадвал).

3-жадвал

Дж.Финни методикаси бўйича кўрсаткичлар ўртасида корреляцион алоқадорлик (N=240)

<i>Кўрсаткичлар</i>	<i>Умумий шкала</i>	<i>Когнитив шкала</i>	<i>Аффектив шкала</i>
<i>Умумий шкала</i>	<i>1</i>	<i>0,284(*)</i>	
<i>Когнитив компонент</i>		<i>1</i>	<i>0,248(*)</i>
<i>Аффектив компонент</i>			<i>1</i>

Ушбу жадвалларда Дж.Финни методикаси кўрсаткичлари ўртасидаги Пирсон мезони бўйича корреляцион алоқадорлик келтирилган. Кўриб турганимиздек, респондентларда этник идентикликнинг умумий кўрсаткичи ва когнитив шкаласи бўйича ижобий алоқадорлик мавжуд ($p < 0,01$). Когнитив шкала билан аффектив шкала ўртасида ҳам ижобий корреляцион алоқадорлик кузатилади ($p < 0,01$).

Кўриб турганимиздек, синалувчиларнинг кўпчилиги учун ижобий этник идентиклик хос ва бу муаллифлар таърифлаб ўтган социал-психологик нормага мос келади. Ижобий этник идентиклик ўз этник мансублигига хурмат билан муносабатда бўлиш ва бошқа халқларга нисбатан ҳам иззат- икромни ҳис қилишни билдиради. Ижобий этник идентикликнинг шаклланиши этник муомала доираси кенг муҳитда шаклланади. Ижобий этник идентикликка эга бўлган шахсларда ҳам ўз маданиятига, ҳам бошқа маданиятларга толерантлик даражалари юқори бўлади, бу эса миллатлар ва маданиятлар ўртасида тинч-тотувлик муносабатларини таъминлайди.

Тадқиқотларимизда синалувчиларнинг деярли барча гуруҳларида этник идентикликнинг когнитив ва аффектив компонентлари яхши ривожланганлиги намоён бўлди. Юқоридатаъкидлаганимиздек, этникайнанликнинг когнитив компоненти ўз этник гуруҳи ҳақидаги билимларини ўз ичига олиб, унинг таркибига шахс ўзини гуруҳ билан идентификация қилишига ёрдам берувчи этник йўналганлик, гуруҳий концепция, этник ўзини англаш каби маълум характеристикалар қиради. Этник идентификациянинг аффектив компоненти кўрсаткичлари барча гуруҳларда когнитив компонентидан юқори эканлиги қайд қилинди. Аффектив компонент ўз ичига этник мансубликни эмоционал қабул қилиш, ўз этник гуруҳини эмоционал баҳолашни ўз ичига олади. Назарий концепцияларга кўра этник айнанликнинг аффектив компоненти маданий муҳитдан катъий назар когнитив компонентдан устунлик қилади, чунки шахсни тарбиялаш жараёнида социум унда ўзи ривожланаётган этносига нисбатан ижобий эмоционал баҳони шакллантиради. Кўрсаткичлар ўртасидаги корреляцион алоқадорликни таҳлил қилиш барча гуруҳ синалувчиларимизнинг ўз этник гуруҳлари тавсифларини ижобий баҳолашларини кўрсатди.

Этник идентивликни ёш кўрсаткичлари бўйича таҳлили ўсмирлар шахсида когнитив ва аффектив компонентлар ўртасида ижобий алоқадорлик мавжудлигини кўрсатган бўлса, аффектив компонент, яъни эмоционал- баҳолаш компоненти ҳали етарли даражада ривожланмаган, яъни улар ўзларининг этник мансубликларини тушунсаларда, уни тўғри баҳолаб, объектив муносабатда бўла олмайдилар. Бу ҳолатни уларнинг ёш хусусиятлари билан тушунтириш ўринлидир, чунки улар этник идентикликнинг биринчи босқичида бўлиб, этнопсихологик хусусиятлар

элементларини танқидсиз шундайлигича қабул қилишга мойилдирлар.

Шундай қилиб, болалар ва ўсмирларда этник айнанликни ўрганиш натижалари уларда этник идентивликнинг когнитив ва аффектив компоненти турлича шаклланганлиги кузатилади. Аммо, муҳими этник идентивлик жараёнида ҳар бир инсонда позитив этник айнанликни шакллантириш аҳамиятли эканлиги тадқиқотимиз натижаларидан маълум бўлди. Позитив этник айнанлик шаклланиши этник шаклланиш жараёнида амалга ошади ва этномаданий қадриятлар, урф-одат, анъаналарни ўзлаштириш ва уларга эмоционал баҳо бера олиш, ўзини маълум бир этномаданий гуруҳнинг ажралмас қисми эканлигини англашда катта роль ўйнайди.

Болалар ва ўсмирларда этнопсихологик хусусиятлар шаклланишининг психологик омилларини ўрганиш натижалари асосида қуйидаги хулосаларни қайд этиш мумкин:

□ болалар ва ўсмирларда этнопсихологик хусусиятлар шаклланишининг психологик омилларини ўрганиш бўйича олинган натижаларга кўра, респондентларда миллий хислат ва фазилятлар ҳақида етарлича тушунча ва қарашнинг мавжуд эмаслиги кузатилди. Шундан келиб чиқиб, болалар ва ўсмирларда миллий қадриятлар, урф-одат ва анъаналар ва этнопсихологик хусусиятлар ҳақидаги билимларни, маълумотилилик даражасини ошириш мақсадга мувофиқдир;

□ респондентларда шахснинг онглилик ва дунёқараш кенглиги даражаси миллий қадриятларга риоя этиш даражасининг ошишига хизмат қилади деган, қарашнинг устунлиги - ёшлар ва ота-оналар ўртасида онглилик, дунёқараш кенглигини таъминлаш борасидаги чора-тадбирларни кенгайтиришни тақоза қилади. Шунингдек, ёшлар ўртасида соф диний таълимни кучайтириш, миллийликни тарғиб қилувчи таъсирчан тадбирларни йўлга қўйиш, ота-оналарнинг намуна ва ибрат сифатидаги таъсир доираларни кенгайтириш талаб этилади;

□ синалувчиларнинг катта қисми миллий қадриятлар, урф-одат ва анъаналарга муносабатлари яхши бўлсада, риоя этиш ҳар доим ҳам эмас деган жавобларни беришлари, миллий қадриятлар, урф-одат ва анъаналарга муносабат етарлича шалланмаганлигидан далолат беради. Шундан келиб чиқиб, миллийлик, этник мансублик, миллий туйғу, миллатпарварлик каби хислат ва фазилятларни шакллантириш борасидаги амалий ишларни олиб бориш зарурдир;

□ болалар ва ўсмирларда миллий қадриятлар, урф-одат ва анъаналарга доир ўқийдиган маълумотлар етарли эмас (19,5%) жавоблари ҳамда уларнинг бу борадаги маълумотлилик даражаси келиб чиқиб, миллий қадриятлар, урф-одат ва анъаналарга доир маълумотлар болалар ва ўсмирларни ҳамда ота-оналарни таъминлаб бориш мақсадга мувофиқ ҳисобланади;

□ олинган натижаларга кўра, миллатга хос айрим қадриятлар, урф-одатлар ва хулқ-атвор шакллари менга ёқмайди (32,3%), айримлари маънан эскирган деган қарашлар устунлик қилаётганлиги аниқланди. Шундан келиб чиқиб, тегишли ва мутассади ташкилотлар томонидан ўзбек миллатига хос бўлган айрим урф-одатлар, анъаналарни қайта кўриб чиқилиши, уларнинг ўрнига миллат ва жамият тараққиётига олиб келадиган урф-одатлар, анъаналарни тарғиб қилиш, уларни ҳаётга тадбиқ этиш ишлари билан шуғулланишлари лозим;

□ сўровнома натижаларидан маълум бўлишича, шахснинг онглилик ва дунёқараш кенглиги даражаси миллий қадриятларга риоя этиш даражасига таъсирининг катталиги аниқланди. Шунга кўра, оилаларда ота-оналар ва фарзандлар онгини, дунёқарашини кенгайтириш борасида амалий чора-тадбирларни амалга ошириш муҳим саналади;

□ эмпирик ўрганишларидан маълум бўлишича, аксарият оилаларда миллийликка риоя этиш муҳити мавжуд эмаслиги кузатилади. Шунга кўра, энг аввало оилаларда миллийликка риоя қилиш муҳитини шаллантириш, ёшларда миллий қадриятларга риоя қилиш ҳиссининг ошишига хизмат қилишини унутмаган ҳолда оилаларда

миллийликка риоя қилиш муҳитини яхшилаш;

□ болалар ва ўсмирларда этник айнанликни ўрганиш натижалари уларда этник идентикликнинг когнитив ва аффектив компоненти турлича шаклланганлиги кузатилади.

Аmmo, этник идентиклик жараёнида ҳар бир инсонда позитив этник айнанликни шакллантириш аҳамиятли эканлиги тадқиқотимиз натижаларидан маълум бўлди. Позитив этник айнанлик шаклланиши этник шаклланиш жараёнида амалга ошади ва этнопсихологик кадриятлар, урф-одат, анъаналарни ўзлаштириш ва уларга эмоционал баҳо бера олиш, ўзини маълум бир этномаданий гуруҳнинг ажралмас қисми эканлигини англашда катта роль ўйнайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Стефаненко Т. Г. Индивидуальные стратегии конструирования этнической идентичности // Идентичность и толерантность / под ред. П. М. Лебедевой. М. : Изд-во ИЭА РАН, 2002. С. 41.

2. Социальная психология. / Под ред. А. В. Петровского. - М.: Просвещение, 1987. - 224 с.

3. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология. - М.: Институт психологии РАН, 1999. - 320 с.